

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

Szegedi Tudományegyetem, BTK,
Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék
haszfeher@gmail.com

ARANY JÁNOS KÖLTÉSZETÉNEK DIALOGIKUS JELLEGE

Gerold László köszöntésére

Dialogical Characteristics of the Poetry of János Arany

A greeting to László Gerold

Feltűnő az Arany-filológiában, milyen gyakran nevezhető meg a művek mögött szövegihletként irodalmi, sőt tudományos munka, vagy egy-egy mű, műfaj, szövegcsoport poétikai, képalkotási, kompozíciós technikája. A jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a transztextualitást, melynek a régebbi retorikákban az imitatio, aemulatio, allusio stb. fogalmai feleltethetők meg, Arany tudatosan alkalmazott poétikai eljárásaként tüntesse fel. Az értekezés középpontjában Petőfi és Arany sokrétű kapcsolata áll. Az irodalomtörténetben oly sokszor tárgyalt témakör Arany alkotói gyakorlatát segít megvilágítani. Költői és baráti egymásra találásuk története, a szabadságharc történeti kontextusa és Petőfi eltűnése, majd az 1850-es évek líratörténetének alakulása, a Petőfi-recepciónak részben a kultuszba, részben az epigonizmusba torkolló iránya Arannál nemcsak tematikusan jelenik meg, hanem költészete dialogikus jellegénél fogva poétikai, műfaji, nyelvi, verselési szinten is tükröződik. Ily módon teremődik meg az Arany-versek kettős referenciája: a tárgyi valóság, amelyhez tematikus szinten kötődnek, és a szövegreferencia, ezen keresztül a költészet dimenziója, a versek esztétikai-poétikai leképződésének alapja.

Kulcsszavak: Arany János, Petőfi Sándor, 19. századi líratörténet, poétikatörténet, transztextualitás, imitatio, aemulatio, költői dialogicitás.

1. Arany és Petőfi alkotói kapcsolatának sokrétűsége

Horatius és Vergilius költészetében újabban szemiotikai és intertextuális elemzések mutatják ki azt a bonyolult utaláshálót, amely részben szoros költői és emberi barátságukat tükrözi, részben az egyes művek újraértelmezését teszi lehetővé. Rimóczi-Hamar Márta tanulmányai alapján nyer más értelmet például Horatius I. 3. ódája: a vers propemptikon (utazóhoz szóló búcsú) műfajába rejtett siratódal ahhoz a Vergiliushoz, aki rejtélyes és Augustusra

is gyanút vető körülmények között halt meg állítólagos görögországi útja során. Ugyancsak az allúziók feltárása segít a IV. 12. ének újraolvasásában, melyben a „kenőcsáros Vergilius” álruhájában a poéta és barát Vergilius válik láthatóvá: Horatius ily módon állít emléket az *Aeneis* költőjének, akinek emlegetését, elsiratását Augustus feltehetőleg megtiltotta.¹

Rimóczi-Hamar Márta a két római költő barátságához kései párhuzamként Arany és Petőfi nevét említi. Állítása akár szövegszerűen is alátámasztható lehet: nem elképzelhetetlen, hogy amikor Arany 1847. augusztus 11-én a Petőfinek szóló verses levelét írja, éppen az I. 3. óda jut eszébe. Horatius ott „lelkem felének” nevezi Vergiliust, s ugyanígy szólítja meg Arany Petőfit: „Kedves barátom, lelkem jobb fele!” A két római költőt idéző motívumkörbe sorolhatók a későbbi (sirató)versek veszteséget ábrázoló metaforái is: „Be-lőlem a jobb rész kihalt”; „Hová lettél, hová levél, / Oh lelkem ifjusága”; „Versenyben égtek hűrjaim”; „Láng gyult a láng gerjelminél” stb.

Arany és Petőfi barátsága folyamatosan az irodalom- és recepciótörténeti figyelem középpontjában áll, s a köztük lévő biografikus, lélektani, alkati, poétikai, programbeli hasonlóságok és eltérések – az elemzés mélységétől, korszakától, irányzatától függően – különböző megvilágításban jelennek meg. Egyes irodalomtörténészek teljes azonosulást, mások hullámmásokat, gyakran ellentéteket rajzolnak meg a két költő viszonyában.² Barátságuk,

¹ Ld. Rimóczi-Hamar Márta elemzéseit: *Horatius IV. 12 ódájának Vergiliusa (A költő vagy egy kenőcsáros?)*; *Búcsú Vergiliustól (Horatius I. 3 óda)* = uő.: *Horatius, Vergilius és Maecenas – Barátság és hűség Augustus Rómájában*, Második változatlan kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003 (Apollo Könyvtár, Szerk. Borzsák István, 20), 25–38, 97–139.

² A kultikus megközelítés eredményeképpen Ferenczi Zoltánnál harmonikus, ellentmondásmentes Arany és Petőfi kapcsolata (Ferenczi Zoltán: *Petőfi és Arany barátsága*, Budapesti Szemle, 1917, 170. k., 375–384). Illyés Gyula a Petőfiről írott könyvének 24. fejezetében szintén a legteljesebb barátságról beszél: „A magyar irodalom legszebb férfibarátsága kezdődik. Regény sem ábrázolt még úgy önfeláldozást, önzetlenséget, mint amilyen e két ember egymásnak s egymásról rótt írásában felénk árad. Levelezésük a világirodalomban a legtekélyesebb alkotás két férfi egymás iránt való vonzalmáról”. Ismeretes, hogy a Nyugat c. folyóirat Arany- és Petőfi-recepcióját a szerzői, irodalmi öndefiníciók is befolyásolják. Babits Mihály esszéje az alkati különbségeket emeli ki: *Petőfi és Arany*, Nyugat, 1910, 22. szám, kötetben: *Esszék, tanulmányok*, Budapest 1978, I. k., 160–180. Németh László 1932-es esszéjében szintén azt hangsúlyozza, alkotói és lélektani különbségeik miatt az azonosulás soha nem jött létre kettejük között: „Arany szereti Petőfit, de mellette is magányos marad. Van valami jelképes abban, hogy az ifjú Toldi mögött oly hamar föllép az öreg Toldi, a rettenetes erő most már rozsdás páncélban, pajkos énekektől bősztetett. Az ifjuság mögött a világfájdalmas, meghasonlott mogorvaság.” (*Arany János*, Protestáns Szemle, 1932; *Az én katedrám*, Budapest, 1983, 580, 596; hasonlóképpen fogalmaz *Arany és Petőfi* c. tanulmányában, uo., 602–611). E hagyományt folytatva Németh G. Béla 1867-es tanul-

költészetszemléletük egymásra vetítése, egymásból értelmezése a magyar irodalomtörténetnek kétségtelenül a legnagyobb, bár tartalmilag változó közhelyei közé emelkedett, olyannyira, hogy Margócsy István utóbb már ki-zárólag kultusztörténeti konstrukcióként foglalkozik az Arany–Petőfi kettős kanonizációjával.³

Kevésbé észlelt fordulópontot jelentett időközben Barta János tanulmánya, aki az alkati és lélektani tényezők vizsgálatát nem általánosságban, hanem dokumentumok – elsősorban az egymásnak írott levelek – alapján végezte, így a kérdéskört történeti és hermeneutikai dimenzióba emelte át.⁴ Ezt a kezdeményezést folytatta Milbacher Róbert, ő azonban más céllal, le-leplező szándékkal olvasta újra e szövegeket, és a két költőegyeniség közötti feszültségekre, féltékenykedésre, félreértésekre igyekezett – helyenként némi túlértelmezés árán – rámutatni: „Talán barátságuk látszólagos zavartalanságának oka abban állhat, hogy Arany reflektálatlanul mindvégig elfogadta ezt a – Petőfi által kiosztott – feladatot, és látszólag nem is kívánt ennél többet. Ezzel együtt viszont az Arany-életmű bizonyos aspektusai, és különösen Arany Petőfi halála utáni megnyilatkozásai olyan »elvétésekről« tudósítanak, amelyek az elfojtott, Petőfi véleményétől eltérő, sőt helyenként vele szembenálló paradigma lehetőségére utalnak.”⁵

A kérdéskört rövid fejezeten belül Arany oldaláról szükséges feléleszteni: nem a kultikus beszéd feletti ítéletmondás céljából, s nem is annak eldöntéseképpen, hogy valóban létezett-e, vagy látszólagos volt csupán a jóviszony közte és Petőfi között. Arany Petőfi-recepciója többretegű volt, és lényeges utalásokat tartalmaz alkotói módszerére vonatkozóan.

mányában szintén ellentéteket sorol: „De a két költő iránya, az eddigiekből is láthatni, nem volt azonos. Mint ahogy személyiségüket is oly mély különbségek választották el, hogy a nagy weimari barátpár különbségei sem lehettek mélyebbek.” (Németh G. Béla: *Arany János* = uő.: *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 34–56, itt: 36.)

³ Margócsy István: „...ikerszülöttek, egymás kiegészítői...” (*Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja*), ItK 2003, 4–5. sz., 442–469.

⁴ Barta János: *Génuszok találkozása (Petőfi és Arany barátsága)* = Uő.: *Klasszikusok nyomában, Esztétikai és irodalmi tanulmányok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 142–166, valamint Barta János: *A Petőfi-élmény Arany irodalomszemléletében = Petőfi-mozaik*, Szerk. Paál Rózsa, Wéber Antal, Budapest, 1972, 44–70, és ItK, 1973.

⁵ Milbacher Róbert: *Versenyben égtek húrjaik? – Még egyszer Petőfi és Arany barátságáról*, Tiszatáj, 2001, 3. sz., 50–57, itt: 53. Friss kiadású könyvében újraközölve: Milbacher Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama, Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Ráció Kiadó, 2009, 147–167.

2. „Versenyben égtek húrjaim” – az agón

Milbacher Róbert vezeti be tanulmányában az *agón* kifejezést Arany és Petőfi barátságának jellemzésére, s ebben a „futtatás”, vetekedés, a sértődések és csalódások forrását fedezi fel: „Annyi megengedhető talán, hogy legalább a vetélkedés lehetősége ott kísért Arany és Petőfi kapcsolatában, ám mégsem eszkalálódik, sőt Arany még a »futtatás« gyanújának is igyekszik elébe menni, mint az pl. a Szécsi Máriáról írott műveik kapcsán felmerült kvázi plágiumvitánál dokumentálható.”⁶

Az *agón* fogalmát azonban nem csak egyszeri esemény, konkrét verseny jelölésére használhatjuk, noha költői mérkőzés valóban zajlott Arany, Petőfi és Tompa között, éppen a Szécsi Mária-téma megírása során.⁷ A szó eredeti, görög jelentése szerint *gyülekezés, gyülekezési helyszín, együttlét, játék, szellemi kihívás⁸ értelemben is érvényes, s ez megengedi, hogy jelen esetben az írásra való folyamatos ösztönzésként, az alkotóerő mozgásban tartásaként fogjuk fel.*

Ismeretes, hogy Arany első, saját nevén megjelent kisebb verse, a Válasz Petőfinek, 1847. február 11-én keletkezett, s az Életképekben közölte május 8-án. Vitéje is támadt belőle Vahot Imrével, hiszen ez év márciusában szerződött a Pesti Divatlap kizárólagos munkatársaként. Vahot lapjában hat költeménye jelent meg: A varró leányok (Lakodalmom jó címmel), A méh románca (A méh boszúja címmel), az Aranyaimhoz, A szegény jobbágy, a Szőke Panni és A rab gólya, az elbeszélő költemények közül pedig a Rózsa és Ibolya, és a Szent László fiúve.

Időközben Petőfi a leveleiben és kétszeri szalontai látogatása során (1847. június 1–10. és november eleje, Júliával együtt) arra ösztönzi Aranyt, ne újítsa meg a szerződését Vahottal, hanem lépjen át az Életképekbe Jókaihoz, s legfeljebb még a győri Hazánk című lapba adjon verset. Ő szervezi meg azután 1848-ban azt is, hogy Arany – legalább névlegesen – a Nép barátja szerkesztőjévé váljon. Arany a szerződéscsere során Petőfivel azonos publikációs térbe kerül, s gyakran szerepelnek az Életképekben egymást váltva, vagy éppen egymás mellett. Példaképpen álljanak itt az 1848-as év első szá-

⁶ Milbacher, 2001, 54.

⁷ Korábban Petőfi és Tompa vetélkedett egymással az „Erdei lak” témájában. A Szécsi Mária-téma kapcsán megemlítendő, hogy egyikük sem adta be költeményét a Kisfaludy Társaság 1847-es pályázatára, a díjat Szász Károly nyerte, s így valójában nem volt tétje a versenynek. Vö.: Arany János Összes Művei III., Elbeszélő költemények, S. a. r. Voinovich Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952 (AJÖM III), 293–297.

⁸ Martin Brändl: *Die Agon-Metaphorik in der griechischen Antike* = uő.: *Der Agon bei Paulus – Herkunft und Profil paulinischer Agonmetaphorik*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2006, 32–75.

mai: Petőfitől az 1. számban jön a *Kard és láncz*; a 2. számban, január 9-én Aranytól a *Cz... sirja*, Petőfitől a *Bolond Istók* első része; a 3. számban, január 16-án Petőfitől a *Bolond Istók* II. része; a 4. számban, január 23-án Aranytól *Mutatvány a Toldi estéjéből*, a II. énekből; az 5. számban, január 30-án Petőfitől *A puszta, télen*; a 9. számban, február 27-én Aranytól a *Télben* című vers; március 12-én, a 11. számban Aranytól *Az Alföld népéhez*; március 19-én Petőfitől a *Beaurepaire*, Aranytól pedig közvetlenül utána *A tudós macskája*; április 23-án, a 18. számban Petőfitől *A feleségem és kardom*, Aranytól közvetlenül a Petőfi-vers után a *Magyar nemzetör dala*.

Ez a tény és a Petőfi-levelekben megfogalmazódó biztatások önmagukban is ösztönző erővel hatnak Aranyra, akinél ez idő tájt is fellép egyfajta alkotói válság. Petőfi legalábbis erre reagál, amikor tréfásan válaszol Arany soraira: „Mi a mennydörgő mennykő jutott eszedbe, azt mondanod, hogy Toldi estéje utósó munkád? öcsém, a te fejedben még igen sok van, és ha magad szép szerével mind azt ki nem bocsátod, majd kiverem én, ne félj, akár bunkós bottal akár kalapáccsal, a mit választasz.” (1848. ápr. 18.)

A közös mediális tér mellett alkotásra indító tényezőnek számítanak Petőfi témái: Arany több versében a Petőfi-szövegek párdarabjait alkotja meg s így különös, többszörös referenciájú művek jönnek létre: az első szintű referencia szöveg és szöveg, a második szintű pedig a szöveg és a közös alkotás, a játékos versengés, az *agón* léthelyzete között valósul meg. *A gólya* című önmetaforikus verset például Petőfi Nagyszalontán írta, 1847. június 1-je és 10-e között, amikor Aranyéknál tartózkodott. Arany versét, *A rab golyát* néhány hónappal később, 1847. október 12-én hozta a *Pesti Divatlap*. Petőfi 1847 decemberében írta a *Czakó temetésén* című versét, Arany költeménye, a *Cz[akó] sirja* pedig az *Életképek* 1848. 2. számában, január 9-én jelent meg. A mű Petőfi gondolatának kiemelése és kifejtése a gyűlölség és részvét ellentétéről. Petőfi dalban békíti össze az ellentétet, Arany ironikus művet ír ugyanerre a témára.⁹

3. Az alkotói közösség megszűnése

A szabadságharc után Arany még 1852-ben sem tudja, hogy Petőfi él-e: még ekkor is olyan híreket kap, hogy látták az eltűnt barátot. Az egyik legbiztosabbnak tűnő értesülés erre nézve Tompa Mihálytól eredt, aki április 13-án írja az *Egressy Gábornak* című vers kapcsán Aranyinak: „A harma-

⁹ Szilágyi István elégiának mondja, Arany pedig Juvenál-szatírának. Szilágyi István Aranyinak, 1848. január 17, Arany Szilágyinak, január 27. *Arany János Összes Művei* I, *Kisebbségi költemények*, S. a. r. Voinovich Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951 (AJÖM I), 413.

dikat pedig hasztalan várod! legalább az én hitem ez, mindazon sok beszéd daczára is, melyeket Pesten hallottam, nevezetesen Jókay fogadni akart velem négy szem közt hogy él; sőt ezek valának szavai: »Ha attól nem félnék hogy rosz neven veszi: meglátogatnám e nyáron!« ugy-e különös? de maradjon köztünk!”¹⁰

Arany szabadságharc utáni költészetét nem csak az emberi megrendülés jellemzi, hanem az alkotói módszerben felmerülő zavar is. A lélektani helyzet esztétikai transzponációjára új nyelvi, műfaji, hangnembeli modelleket kell találnia. Az eseményekről való nyílt emberi és költői párbeszéd pedig a cenzúra, az egzisztenciális félelem és a költőtársak eltűnése miatt lehetetlen. Továbbra is alkalmazza azt a módszert, hogy verseiben Petőfi szövegeihez és azon keresztül valóságeseeményekhez kapcsolódik, de ez már nem élő viszonyrendszer, nem *agón*. Petőfi korábbi szövegeivel azért létesül elsődleges referenciaként kapcsolat, hogy az újabb művek hiányára utaljon, a másodlagos referenciát pedig a barát, az alkotótárs eltűnése és Arany saját emberi, költői kedélyállapota képezi.

A Moore-ballada fordítása és publikációja említhető példaként. A *Dismal mocsárok tavát* Thomas Moore-tól Arany 1848-ban fordítja abból a kötetből, melyet Petőfitől kapott ajándékba (*Lyrical beauties of Thomas Moore*, 1845).¹¹ Petőfi korábban, 1847 novemberében az *Oh ne bánts d a költőt* című darabot, 1848 januárjában a *Ne feledd a tért...*, 1848. október végén–november elején az *Itt alszik a költő* című dalokat fordítja Moore-tól. A *Dismal mocsárok tavát* Arany 1850. január 7-én közli a *Hölgyfutárban*, *Árva Imre* álnévvel. A publikáció és a választott álnév állapotleírás, egyben üzenetnek tűnik a költőbarát számára. Az *árva* a görög Orpheus névre¹² és a régi magyar nyelvben szokásos jelentésű, itt átvitt értelmű „özvegységre”, elhagyatottságra, magányosságra egyaránt utalhat. Az *árva* kifejezés másutt is előfordul a korszak darabjaiban, gyakran önmagára, illetve saját költészetére vonatkozóan: *A rab gólya* soraiban háromszor szerepel a kifejezés: „Árva gólya áll magában”; „Egy van már csak: ő, az árva”; „Árva madár, gólya madár”; az *Emléklapra* c. versben Szendrey Júliára értve: „Mint honleányt, mint özvegy árva nőt”; a *Letészem a lantot* sorában: „Most... árva énekem, mi vagy te?”; 1857-ből a *Balzsamcsepp* című versben: „Az vagy-é még, aki voltál, / Árva szívem, az vagy-e?”

¹⁰ Arany János *Összes Művei* XVI, *Levelezés II (1852–1856)*, S. a. r. Sáfrán Györgyi, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982 (AJÖM XVI), 46.

¹¹ Arany János *Összes Művei* XV, *Levelezés I (1828–1851)*, S. a. r. Sáfrán Györgyi, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975 (AJÖM XV), 881.

¹² Az *orphanikosz* jelentése: magányos, árva, elhagyatott.

Az *Árva fiú* c. vers 1855-ből többszörösen kapcsolódik a témához. Cím szerint Petőfi 1848. márciusi versének, az *Árva leánynak* a párdarabjaként olvasható, tematikusan és motivikusan pedig részben folytatása, részben helyettesítője *A honvéd özvegye* című, Szendrey Júlia gyors férjhezmenetelére készült versnek 1850-ből, melyet Arany soha nem publikált. Az indulatában megírt szöveget azzal az indokkal vonta vissza Szilágyi Sándortól, hogy Petőfi-életrajzot akar írni, és nem akarja elveszíteni Petőfiné segítőkészségét.¹³ Egy jóval későbbi, 1858. április 11-én Gyulai Pálnak írott levelét ugyanakkor úgy szokás értelmezni, hogy Arany „ítélete enyhült Petőfiné iránt”. A kérdéses levélben Arany arra a hírre reagált, hogy Gyulay Pál Szendrey Máriát veszi nőül: „Az, hogy Petőfiné testvére, legkisebbé se aggaszson, egy az, hogy Petőfiné minden hiúsága daczára sem rossz nő, – magad is dicsérted anyai tulajdonit, – de ha olyat, mint P[etőfi] nem szeretnél is, mindig hallottam hogy Mari egészen más, sokkal háziasb, nőiesb természet”.¹⁴ A levélrészletből nem annyira az enyhülés, mint inkább a házasulandó Gyulayhoz szóló nyugtatás olvasható ki, miközben a Szendrey Júliával szembeni ellenérzéseit Arany még 1855-ben sem tudta legyőzni, s nem is hiúsága zavarta, mint inkább az a tény, hogy férjhez menésével már akkor holtnak nyilvánította Petőfit, amikor még volt remény a túlélésére. Hogy ítélete a későbbiekben nem változott, mutatja *A honvéd özvegye* című vers utolsó előtti strófájának továbbírása 1855 októberében. Az 1850-es versszak a következő:

Élj boldogul... ez könnyű annak,
 Ki, mint te, oly hamar feled –
 Még egy rövid szó gyermekemről,
 Azután, hölgy, Isten veled:
 Légy anyja és nem mostohája,
 Nehogy eljőjjen egy napon,
 És elvezessem kézen fogva
 Öt is oda, hol én lakom!...”

Ami 1850-ben intésként hangzik el, az az 1855-ös, *Árva fiú* című darabban bekövetkezik, az apa kikel a sírjából gyermekéért, s ez a jelenet, ha lehet, még kegyetlenebb, mint a *Honvéd özvegye*:

¹³ AJÖM I, 437.

¹⁴ *Arany János Összes Művei*, Szerk. Korompay H. János, XVII. k., *Levelezés 3 (1857–1861)*, S. a. r. Korompay H. János, Universitas Kiadó, Budapest, 2004 (AJÖM XVII), 178–179.

„Temetőben csendes az én házam,
 Jobb neki ott énelem egy házban;
 Oda viszem karon fogva
 Magammal,
 Magammal:
 Ne bánjon így senki az én
 Fiammal!”

E kitérő után visszatérve a Moore-művekhez: 1852 körül Arany lefordítja a Petőfi által átültetett Moore-darabokat is. Az *Oh ne bánts d a költőt...* ugyanazzal a címmel; a *Ne feledd a tért...* az *Eszünkbe jusson* címmel; a harmadik verset kicseréli: az *Itt alszik a költő* helyett a *Dalnok elhullt...* című darabot illeszti be az előző két szöveg közé. Ezeket azonban nem publikálta, és nem is vette fel az 1856-os gyűjteményébe.

Másik példa a régi *agón* átalakulására Az *ó torony* című vers. Amikor 1847 júniusában Petőfi Nagyszalontán járt, az ott keletkezett versek között volt A *csonka torony* című darabja is. Nála az építmény a hajdani szabadságvágy jelképe volt. Aranyánál 1850-ben a hiábavaló harc és a pusztulás szimbólumává vált.

A *Bolond Istók* is e szövegcsoporthoz tartoznak. Petőfi elbeszélő költeménye az *Életképek*ben jelent meg 1847. január 9-én és 16-án, azokban a számokban, melyekben már Arany is jelen volt. Arany 1850-ben írja meg a maga humoros elbeszélő költeményét, byroni hangnemben, melynek kezdeti képe, a pusztuló tanya látványa Petőfi szövegvilágát idézi.

4. „Egyirányú dialógus”: emlékezet, idézet, allúzió

Az 1850-es években az élő kapcsolatot feltételező *agón* helyzete és módszere lassan lecserélődik a felidézés, megidézés, később pedig az emlékezés és megemlékezés helyzetével és poétikájával. A magánember kétségei, reményei, félelmei és a költőtárs ismeretlen és feltételezett sorsa olykor közvetlenül tematizálva, másutt csak kódoltan van jelen e szövegekben.

Az első csoportba, a közvetlen megjelenítés körébe tartozik a *Lantos* című vers 1849 őszéről, publikálva 1850-ben a *Csokonai Lapokban*; a *Névnapi gondolatok* 1849 decemberéről, közölve a *Hölgyfutárban* 1850-ben; az *Emléklapra* című vers 1850-ből, publikálva 1853-ban; az *Évek, ti még jövedő évek* 6. versszaka 1850-ből, közölve a *Hölgyfutárban*; a *Letéstem a lantot* híres 3. versszaka 1850-ből, a *Háziuraság* 11. versszaka 1850-ből; a publikálatlanul maradt darab, A *honvéd özvegye* 1850 augusztusából; az *Egressy Gábornak* szóló köszöntő 7–8. versszaka 1850-ből, publikálva 1851-ben a

Hölgyfutárban; az *Ősszel* 8. és 10. versszaka 1850-ből, publikálva a *Pesti Röpívekben*; a *Vojtina levelei öccséhez* 33., 43, 87. sora; *A dalnok búja* 1851-ből, s majd az *Emlények* című sorozat három darabja, az első és a második 1851-ből, az utolsó 1855-ből.

A cenzúra által ellenőrzött korszakban, a megszólalás lehetőségének hiányában Aranynak rejtett, áttételes eszközökkel kellett volna dolgoznia. Ennek ellenére, mint a fenti versek tanúsítják, igen sokszor meglehetősen nyíltan fogalmaz Petőfi sorsával kapcsolatban, s érdekes módon, a versek utólagos politikai következmények nélkül meg is jelentek, miközben más esetben egy időjárási metafora is okot adott a cenzúrának egy-egy versszak törlésére. Az *Ágio-világ* című verséhez Arany például a következő jegyzetet fűzte: „Midőn fagyra hirtelen eső, arra ismét hirtelen fagy lesz, azt mondják, a tűzok szárnya megmerevül s nem tud repülni. Nevezik az időjárást e kivételes állapotját ónos esőnek.” A *Hölgyfutár* 1850. II. félév október 7-iki, 81. számát a jegyzet miatt bevonták, és újra kellett nyomni.¹⁵

Petőfinek Szász Károly is emléket állít a *Magyar Írók Albumában*, a *Hal-lom dalaidat* című versben, s rendőri felelősségre vonás itt sem történt.¹⁶ Aranyon és Szász Károlyon kívül ugyanakkor szinte mindenki hallgat Petőfiről, erre írja Arany Szilágyi Sándornak: „Mondja meg kegyed Szásznak, nagyon jól esett, hogy akadt valaki, rajtam kívül, ki szegény P[etőfi]ről megemlékezett. Bizony isten, már azt kezdtem hinni hogy P. csak az én privát-költőm volt, hogy már senkinek sem jut eszébe!”¹⁷ A levélrészlet is igazolhatja a feltételezést, hogy az 1850-es évek verseiben Petőfi alakjának, sorsának nyilvános és közvetlen tematizálásával, Arany az Antigoné-szerepet – az egyéni és közösségi, költői végtisztesség megadását – vállalja fel. Antigoné neve egyébként egy 1851-es, de majd csak 1856-ban publikált darabjában meg is jelenik: „S hazám leányi közt / Nincs egy Antigoné, / Ki sírját fölkeresve, Hantot föléje nyesve, / Virággal hintené!” (*Emlények*, II).

A közvetlen megjelenítések közé tartoznak az üzenetszerű, megszólító, szölongató sorok is Arany verseiben. Az *Ősszel* című vers kétértelmű részlete például: „Óh jer, *mulattass* engemet, Hunyó dicsőség lantosa”, miközben az egész darab Petőfi *Homér és Osszián* című, 1847. augusztusi költeményére épül. Az üzenés szándékát támaszthatja alá, hogy egy-két darabját (A

¹⁵ Ld. Voinovich Géza jegyzetét, AJÖM I, 442.

¹⁶ Idézi az AJÖM XV, 676: „Mentünk ... ki maradt vón' otthon vesztegelve./ Mikor elkiáltád te a 'Talpra magyar' -t/ Eljött a végveszély, ott valánk mindnyájan./ Minden lant hallgatott, megcsendült minden kard./ Hallám a véghangot: karddal metszéd át/ Egyetlen csapással lantod minden húrját.” (Magy. Írók Albuma 1850. 307–309.)

¹⁷ Arany – Szilágyi Sándornak, Nagyszalonta, 1850. okt. 21, AJÖM XV, 294.

lantos c. verset és a *Bolond Istók* első részét) Arany a debreceni *Csokonai Lapok*nak küldi meg. Abban reménykedik talán, hogy ha Petőfi él, esetleg ott rejtőzködik.¹⁸ Ezzel magyarázható a publikáció szokatlan helye, amit Voinovich Géza szavá tesz: „E folyóiratot két fiatal író szerkesztette: Orbán Pető és Oláh Károly. Mint nyerhették meg Aranyt, nem tudni...”¹⁹

A Petőfit megidéző szövegek másik csoportjába a *rejtett utalások* és a szövegidézetek tartoznak. Az agón helyzetében, amikor két szerző aemulációs kapcsolatban áll egymással, a szövegek egymáshoz kapcsolódása felismerhetővé kell, hogy váljon, de viszonyukban a különbségeknek kell dominálniuk. Költői verseny esetén tehát az esztétikai és poétikai különbségnek kell hangsúlyozódnia, de ha nincs versenyhelyzet, csak alkotói közösség, játék vagy éppen egymás ellenében megfogalmazott költői öndefiníció és ars poetica, akkor is a téma megközelítésének, nyelvi, poétikai, kompozíciós eltéréseinek felmutatása a szándék.²⁰

Intertextuális viszony esetében, amikor egy mű szövegszerűen épül be egy másik műbe, legyen az szó szerinti idézet (intarzia) vagy allúzió, akkor a kapcsolat rejtettebb, csak a szövegek ismerői számára transzparens változatáról kell beszélni.²¹ Az 1850-es évek előtt az intertextualitás Arany és Petőfi versei között ritka, valójában egyetlen alkalmat lehet említeni. Petőfinek 1848 áprilisában keletkezik *A magyarok istene* című agitatív költeménye. 1848. október 15-én, amikor az uralkodóval való tárgyalások sikertelenül végződnek, Arany Petőfi versét megidézve, az *Él-e még az Isten* című versében reagál a helyzetre:

¹⁸ Egyik utolsó találkozásuk is itt zajlott 1848. december 10-én, amikor közvetlenül Zoltán születése előtt Arany és felesége meglátogatják őket.

¹⁹ AJÖM III, a *Bolond Istók* jegyzetanyaga, 310.

²⁰ Az imitatio, aemulatio és allusio elkülönítésének szempontjaihoz ld. Gian Biagio Conte: *The Rhetoric of Imitation, Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets*, Trans. by Charles Segal, Cornell University Press, 1996; Thomas Homscheid: *Interkontextualität, Ein Beitrag zur Literaturtheorie der Neomoderne*, Königshausen & Neumann, 2007, különösen: 33–52. old.

²¹ Az intertextualitásnak itt nem a tágabb, Julia Kristeva- és Michael Riffaterre-féle értelmét használom, hanem a Gérard Genette által meghatározott szűkebb jelentését. Eszerint az intertextus fogalma egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenlétére vonatkozik, változatai pedig az idézet, a plágium, a célzás. Ld. Gérard Genette: *Transztextualitás*, Helikon, 1996, 1–2. sz., és uő.: *Paratexte, das Buch vom Beiwerk des Buches*, FaM/New York/Paris, 1989.

Petőfi:

Félre, kislelkűek, akik mostan is még
Kételkedni tudtok a jövő felett,
Kik nem hiszitek, hogy egy erős istenség
Őrzi gondosan a magyar nemzetet!

Él az a magyarok istene, hazánkat
Átölelve tartja atyai keze;
Midőn minket annyi ellenséges század
Ostromolt vak dühvel: ő védelmeze.”

Arany:

Él-e még az Isten... magyarok Istene?
Vagy haragra gerjedt népének ellene,
És elhagyta végkép [...]

Él-e még az Isten – az az Isten él-e,
Ki e dús Kanaán országba vezérle [...]

Él-e még az Isten, ki erős karjával
Megtartott, megőrzött ezer éven által
Egész mostanáig?

1849 után ritkul, majd eltűnik Arany költészetéből – legalábbis Petőfire vonatkozóan az aemulatióra törekvő szöveg, és a tematikus szinten beépített idézetek, allúziók kerülnek előtérbe, melyek nem a kettejük költészete közötti különbségeket, hanem a morális, emberi, költőtársi azonosulást hivatottak felmutatni. S már nem csak az 1847 utáni időszakból, Petőfi és Arany barátságának kezdetétől származnak e betétek, mint az *agón* esetében, hanem Petőfi korábbi műveiből is. A teljesség igénye nélkül következék néhány címpáros. Az első cím Petőfi, a második Arany verseit jelöli: *A helység kalapácsa – Nagyidai cigányok; Ha – Érzékeny búcsú; Függsz már a lant – Hiú sóvárgás; Költő lenni vagy nem lenni – Mindvégig; A csavargó – Bolond Istók*²²; *Az én Pegazusom – Vágtat a ló; Tompa Mihálynál és Homér és Osszián – Ősszel és Kozmopolita költészet; Arany Jánosnál – Családi kör; Az utósó alamizsna – Évek, ti még jövőendő évek és Letéstem a lantot.*

Az idézetek és az allúziók, mint az összeállítás mutatja, az Őszikékben is jelen vannak, sőt Arany egyik utolsó töredéke, a *Még ez egyszer...* szintén Petőfi-sort tartalmaz, a *Megpendítem* (1845) első versszakából:

Petőfi:

Megpendítem hónapok multával
Még egyszer szerelmi lantomat;
Még ez egyszer, egyszer és utósor,
Mert ezentúl hangot ő nem ad.

Arany:

Még ez egyszer, még útször
Hadd zendüljön meg dalom;
Mért sebeim’ rejtegetni?
Szégyen-é a fájdalom?

²² Szövegszerű kapcsolódás Arany művében nem Petőfi *Bolond Istók*jához, hanem *A csavargó* című 1844-es verséhez található: „Betérek Debrecenbe // Bolond Istók gyanánt [...]”.

Míg Petőfi alakjának nyílt megidézései a közösségi emlékállítást szolgálják, a névtelenül beidézt sorok Arany Petőfi-élményének és veszteségének legszemélyesebb rétegét képviselik. Több feljegyzés maradt arról, hogy magánéletében gyakran emlegette a róla szóló álmait, s 1851-ben Gyulai Pál arról számol be útleírásában, hogy első találkozásukkor Arannyal a közvetlenebb viszonyt a Petőfiről szóló kérdezősködés teremtette meg közöttük.²³

A tényt, hogy az intertextusok és allúziók között nagyobb számban fordulnak elő Petőfi korábbi művei, az magyarázhatja, hogy a folyton alakuló kapcsolat, frissen keletkező szövegek helyét a lezárt életmű veszi át. Az élő baráttal és költővel folytatott dialógust az ajándékba kapott kötettel való párbeszéd kezdi helyettesíteni.

Az 1847-es kötetét Petőfi még ugyanezen év augusztusában dedikálva küldte meg Aranynak,²⁴ aki verses levelében megköszöni a küldeményt:

Könyvedből issza lelkem lelkedet,
Mint a dicsőült égi szellemek
Az idvezülés harmattengerét.
És elmerengek arcod másolatján,
Mely néma, mégis annyit mond nekem [...] ²⁵

A behelyettesítés gesztusát Arany szimbolikusan el is végzi, amikor az 1850-es években a Petőfi-dedikáció hátlapjára egy versrészletet jegyez be, Victor Hugo: *Les feuilles d'automne* c. kötete XI. *Dédain* c. versének harmadik részét. Az idézetet Petőfire vonatkozó címmel látja el: *Ő és rágalmazói*, a vers végére pedig odairja: *Hugo V. Byronról*. Sáfrán Györgyi idézi H. Törő Györgyit, akinek kutatásai szerint a Byronra vonatkoztatás a francia kötetekben nem található. A *Les Feuilles d'automne* első kiadásai azonban feltűnte-

²³ „Később Petőfi jöven szóba, tudakolá: mit tudok róla. Én elmondám, mit tudhattam s egy régibb barátja után [Pákh Albert] még első ifjúságából is említék egyetmást. Ő megindulva hallgatta s még szívesebb lón hozzám [...] azt fájalta, hogy Petőfiről mint halottról kell beszélünk, többé nem ír hozzá kedélyes leveleket, sem meg nem látogatja, hogy fölvidítsa egyhangú óráit és játszódjék gyermekeivel.” Idézi AJÖM XV, 830–831.

²⁴ „Arany Jánosnak – Petőfi Sándor”, *Petőfi Sándor Összes Kőlteményei* egy kötetben, Pest, 1847. A kötetet az MTAK Kézirattára őrzí.

²⁵ Bár a korabeli kiadásokban szokásos a költő képének beillesztése, a dialogikus jelleg újabb példája lehet az 1856-os *Kisebb Kőltemények* élen Arany arcképének közlése, ahogyan Petőfi köteté is megjelent.

tik Hugo cím alatti megjegyzését, hogy a költeményt Byronról írta,²⁶ csak az 1841-es kiadásban, illetve Hugo 1858–1861 közötti német összkiadásában nincs meg ez az ajánlás.²⁷ Későbbi, 20. századi edíciókban ismét megjelenik, s hangsúlyt kap Byron neve a francia szakirodalomban is. A korai kiadásokban tehát így jelenik meg a vers:

Dédain
à Lord Byron, en 1811

Yo contra todos y todos contra yo.
Romance del Viejo Arias

[...] III.

Puis, quand il le voudra, scribes, docteurs, poètes,
Il sait qu'il peut, d'un souffle, en vos bouches muettes
Éteindre vos clameurs [...]

Avril 1830.²⁸

Hugo verse után még egy idézet áll Homérosztól: „hír és nyomtalanul ment el, csak a jajt meg a gondot hagyta nekem”.²⁹

Az Hugo-vers bemásolása, ha az eredeti francia (dédain = megvetés, lenézés) és az Arany által adományozott címet, valamint a strófák tartalmát tekintjük, a Petőfi-recepcióban történő határvonást is jelent önmaga és azok között, akik semmit sem tudnak és semmit nem értenek Petőfi egyéniségéből és költészetéből.

Ismeretes, hogy Petőfinek sem életében, sem halála után nem voltak igazán értő olvasói. A kritika támadta, az 1850 utáni költőnemzedék pedig epigonszerűen utánozta a versekben megjelenő lírai én különböző szerepeit és Petőfi rögtönzésszerűnek vélt alkotásmódját. Az a gondolat, hogy Petőfi alakját és költészetét meg kell védeni a támadásoktól, recepcióját korrigálni

²⁶ A cím alatti jegyzet megvan a következő kötetekben: *Les feuilles d'automne*, Paris, Hetzel, 1831; *Les feuilles d'automne*, Stuttgart, Rédaction de la collection, 1831; *Les feuilles d'automne*, par Victor Hugo, Suivi de plusieurs pièces nouvelles, Bruxelles, Laurent Frères, 1832, *Oeuvre Complètes de Victor Hugo*. Poésie. IV. Les Feuilles d'Automne. Paris, Eugène Renduel, 1834, 101–106.

²⁷ Paris, Charpentier, 51–53. old.

²⁸ A vers tartalma: Tudja, hogy ha Byron akarja, elhallgattatja az írástudókat, költőket, úgy veszi el hangjukat, mint a tenger fuallata az evezők hangját. Byron annyival nagyobb a tudósok és költők hadánál, hogy árnyékával is eltakarja őket, s egyetlen szavával úgy harsogja túl a hangjukat, mint szekér a zümmögő legyeket.

²⁹ Devecseri Gábor ford.; AJÖM XV, 881–882.

kell, már akkor felmerült Gyulay Pálnál és Aranyánál, amikor még halálhíre is bizonytalan volt. Arany előbb versekben és értekezésekben lépett fel az epigonok ellen, majd 1860-tól kritikai tevékenységével, széleskörű pedagógiai munkával is igyekszik megvilágítani Petőfi esztétikai, költészettörténeti sajátosságait és értékeit.

A Petőfihez való viszonyát Arany 1858-ban újra feleleveníti, de egyben mintha le is zárna egy korszakot. Utaltunk már rá, Voinovich Géza úgy gondolja, Petőfi életrajzát Arany 1850 óta tervezi megírni, s 1858-ban az irodalomtörténeti hagyomány szerint éppen a biográfiaírás céljából veszi elő újra és jegyzeteli meg az egymásnak írott leveleket. Ellentmond azonban e feltételezésnek, hogy a Petőfivel való kapcsolatát Arany az 1856-os verseskötetében sem rajzolta meg nyíltan, és éppen a barátságuk bensőségességére utaló verses levelezésüket hagyta ki belőle, mintha nem akarta volna kiszolgáltatni a témát a kritikának. Az 1858-as újraolvasás inkább a majdani irodalomtörténeti áthagyományozás szándékával történhetett. Azok az összegzések, következtetések, gondolatok, melyeket ekkortájt leveleiben Arany megfogalmaz, az emberi és alkotói barátság történetének újraéléséről, a jövő számára megalkotott történet „megszövegesítéséről”, költői szerepük megítéléséről, egyben saját lírai korszakának lezárásáról szólnak. A kisebb költemények és a líra terén ezt az eseményt követően áll be a sokat emlegetett alkotói szünet, a csend időszaka.

Ugyanebben az időben vált levelet Arany Tomori Anasztázzal, és aggódva kérdezi, elkésett-e a Petőfi-mellszoborra való előfizetéssel. A mellszobor ugyanúgy Petőfi ikonikus helyettesítőjévé válik, mint a megjegyzetelt Petőfikötet. A levélrészletben benne van azonban az értetlen és méltatlan fogadtatás közös sorsa is. A *Nagyidai cigányok*, majd az 1856-os kötet bírálatai az ő költészete esetében sem mutatkoztak érzékenyebbnek, mint annak idején Petőfivel kapcsolatban.

5. A Petőfi-történet az 1856-os *Kisebb Költeményekben*

Arany 1856-os kötete, a *Kisebb költemények*³⁰ látszólag időrendet követő szerkezet. Ha azonban visszakeressük a beválogatott versek első publikációit, figyelembe vesszük az elhagyott darabokat és az első tekintetre lényegtelennek tűnő időrendi elmozdulásokat, a belső (a köteten belüli) és külső (kontextuális) szövegkapcsolódásokat, akkor egy jól kirajzolódó jelentésszint válik észlelhetővé a versek sorozatából, mely Petőfi alakja köré

³⁰ A kötet digitalizált változata elérhető a google books oldalain.

szerveződik. Hozzá kapcsolódnak a szabadságharc időszakára, illetve ennek személyes és költői tragikumára vonatkozó utalások, de az a történet is, amely egy harmonikusan induló költői pálya irányváltó kényszerét jeleníti meg. 1867-ben, az *Összes Költményei* előszavában Arany első alkotói szakaszának a szabadságharcba torkollását, a töredékek sokaságát a sziklatömbökbe futó patak képével jellemzi, mely „egyszerre irányát veszti: egy része tóvá tesped, más része több ágra szakadván keresi a kifolyót, de különböző szerencsével; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő, más, egy darabig futva, posvánnyá lapul, vagy iszap és fővénnyalajban vész el...”³¹

Arany számára az 1849 utáni időszak egyszerre jelent közösségi, személyes lélektani, egzisztenciális és költészeti problémát. A politikai és közösségi tragikumot azonban éppúgy a legszemélyesebb veszteség, a költőbarát eltűnése képviseli, mint azt a kérdést, hogy a kivételesen nehéz helyzet hogyan váltható át emberileg, politikailag és esztétikailag lehetséges megszólalásmódba. Az 1850–1856 közötti időszakban a felületes olvasás során is feltűnő a Petőfit megidéző versek sokasága, s ezt a tényt az Aranyról szóló pályarajzok többsége kiemeli. Referenciálisan ugyan sehol sem jelenik meg Petőfi neve, s a korabeli, akárcsak a kései olvasó számára természetesen fennáll a pre-ikonográfiai olvasat lehetősége.³² Arany maga hozzájárul egy ilyen olvasathoz is, amikor kihagyja a gyűjteményből a Petőfihez szóló episztolákat. A történeti, filológiai ismeretek birtokában megvalósuló ikonográfiai olvasat, de különösen a szövegek szerkezeti, poétikai, nyelvi rejtjeleit, kapcsolódásait figyelembe vevő ikonikus értelem³³ szintjén ugyanakkor narrációvá szerkesztett formában jelenik meg kettejük barátságának, a fegyverletétel utáni sorsának és a veszteségben való megnyugvásnak, illetve a költészet szintjén újraéledő kapcsolatának története.

A kötet első része a forradalom előtti és alatti időszak elbeszélésével indul, s halad a gyűjtemény összeállításának jelene felé. A nyitó vers önmagában is a költészet, a személyes veszteség és Petőfi alakjának összefüggését tematizálja: „Kis pacsirta is szánt / Mint a szegény költő, fényes levegő-

³¹ AJÖM I, 402.

³² A fogalmat Erwin Panofsky alapján használom. Rendszerében a pre-ikonográfiai jelentés a tudás nélküli értelmezés, míg az ikonográfiai értelem a (kulturális) tudás birtokában képződik meg. Erwin Panofsky: *A jelentés a vizuális művészetekben*, Ford. Tellér Gyula, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

³³ Max Imdahl ezzel a színttel egészíti ki Panofsky rendszerét. Max Imdahl: *Ikonika. Képek és szemléléstük* (Ford. Hegyessy Mária) = *Kép fenomenológuság*, szerk. Bacsó Béla, Kijárat Kiadó, Pécs, 254–273.

ben: / Dalt zengve repül fel, dalt zeng a magasban... / Hallgat leesőben.” A vers 1848. január 21-i keletkezésű, vagyis közvetlenül a szabadságharc előtt keletkezett, s Petőfi kedves darabjai közé tartozott. Kéziratban olvasta az *Életképek* szerkesztőségében, s azt írta róla: „nagyon szép verset küldtél Jókainak, azt a *Télben*”.³⁴ Keletkezése idején a vers nem allegóriának készült, a kötet élén azonban új jelentésszínre lépett.

A második és harmadik vers a halált tematizálja: a *Varró leányok* a nyitó versnél korábbi, 1847-es keletkezésű, s egy ifjú (vőlegény) temetése képezi a látványelemek középpontját. A zöldre festett koporsóhoz Arany a következő jegyzetet fűzi: „Szokás néhol az ifjan elhunynak koporsóját zöld színre festeni s halálát ezzel mintegy megszépíteni. A halottvivők ily esetben a kimúltnak legény- vagy leánytársai, ünnepi öltözetben.” A felfejtett évszak-allegóriára épülő nyitás után a kötet tehát nagyon erős, tragikus hangnemű balladával és a halál „megszépítésének” motívumával kezdődik. A *Varró leányok* is módosul az eredeti változathoz képest. Amikor 1847. május 16-án a *Pesti Divatlap*ban megjelent, a *Lakodalom jó* címet viselte. Az 1856-os kötetben az új cím Petőfi két szövegéhez kapcsolja, s ezáltal részben a szabadságharcra, részben Petőfi halálára aktualizálja a verset. 1845-ben keletkezett Petőfi verse *A varróleány* címmel, melynek utolsó sorai így szólnak: „Ruházd a »szerető« címet reám, / Vagy varrd meg szemfedőmet, / Ha nem szeretsz, te szép varróleány!” 1848. januári vers a *Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?*, melynek utolsó versszak: „Ha ilyen szép kéz varrja meg, / A győzelem belé-szeret, / S mindig ott lesz közelében; / Varrd meg azt a zászlót, feleségem!”

A harmadik vers a *Czakó sírján*, 1848. januári szöveg, párdarabját Petőfi egy hónappal korábban, 1847 decemberében írta. Ugyancsak fiatal ember tragikus haláláról szóló mű.

Az Alföld népéhez című 4. vers Arany lábjegyzete szerint előhangja volt egy el nem készült történeti elbeszélő költeménynek, s töredékként nem is vette volna fel, ha „már több, részint magyar részint német anthologia nem közölte volna”.³⁵ A megjegyzés több szempontból érdekes. A német antológia említése feltehetőleg az utólagos cenzúra elhárítását szolgálja, a magyar megjelenési helyekre történő hivatkozás azonban feleslegesnek látszik, ha tudjuk, hogy több más publikált vers nem került be a gyűjteménybe.³⁶ A megjelenéssel való indoklás – még ha a szöveg töredék volta miatt mente-

³⁴ AJÖM I, 414. Petőfi Aranyra, 1848. január 29.

³⁵ Arany János *Kiseb Költeményei*, Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1856, 11.

³⁶ Kihagyja a Petőfinek szóló válaszszeret és verses levelet, valamint a *Szabadság zengő hár-fája* c. füzetekben megjelent forradalmi dalokat.

getőzik is – figyelemfelkeltő, a költői szándékra való hangsúlyos utalásként értelmezhető. A darab a nyitó és a rá következő versek kontextusában áthallásos olvasatot nyer. Címében szintén kapcsolódik egy Petőfi-szöveghez, *Az alföldhöz*, ugyanakkor tovább viszi, kitágítja a biografikus és történeti eseménysort, előrébb lép a közelmúlt leírásában a szabadságharc végének időpontjához. Történetformáló szerepű ennek fényében a „nagy futás” motívum, valamint a két sor: „Nincs is más hegyetek, mint sok oly ’testhalom’, / Melyben egy egész had eltemetve vagyon”.

A rab gólya és *A szegény jobbágy* ismét a kötet elbeszélő jellegét erősíti meg. Az utóbbi szöveg, *Az Alföld népéhez* hasonlóan történeti allegória, ha az alcímét tekintjük: *Eletkép a múltból*, ugyanakkor erős áthallással rendelkezik az utolsó két sora: „Másképp ki áll jót, hogy e gyámságos kezek / Nyers-nyakasságodért meg nem fenyítenek!” Az alcímet Arany az 1856-os kötetben illeszti a cím alá³⁷ – részben a történeti hitelesség miatt, hiszen a vers a jobbágytörvény előtt, 1847 augusztusában keletkezett, részben talán éppen a tartalmi, politikai aktualizálhatóságra való rámutatás gyanánt.

A rab gólya szintén 1847-es vers, október 12-én jelent meg a *Pesti Divatlap*-ban. Arany allegóriának nevezi még 1872-ben, *Összes költeményeinek* hátlapján is.³⁸ Korábban volt már róla szó, hogy kapcsolatban áll Petőfi ugyancsak 1847-es, *A gólya* című önmetaforikus darabjával. Petőfi ez év június első hetében Szalontán, Aranytól való vendégeskedése során írta. 1856-ban Arany változtat a versszakok tagolásán: a 4. sort megfelelteti két rövid sorra, míg a *Pesti Divatlap* kilenc évvel korábban öt soros strófákban hozta. Az eljárás kiemeli a vers allegorikus olvashatóságára utaló sorelemeket: „Hol a pálya / Nincs elzárva”; „Mint az a rab, / Ki nem szabad”.

Látszólag nincs köze a Petőfi-narratívához a *Szőke Panni* című balladának, az *Aranyaimhoz* című versnek, a *Szent László fiúja* c. népmondának, *A tudós macskája* és *A méh románca* című daraboknak. Ikonográfiai értelmezés során a *Szőke Panni* azonban kétféleképp is idézi Petőfit. Önéletrajzi levelében olyan darabként beszél róla Arany, amelyben a népiességnak egy Petőfi által nemigen művelt műfajával, a balladával kísérletezett: „Petőfi e részben inkább utánam jött, mint megelőzött, legalább a *Megy a juhász* nem volt az én mintám, de az övéi lehetnek az én kísérleteim”.³⁹ Alátámasztja Arany megjegyzését a Kerényi Ferenc által is ritka Petőfi-balladának neve-

³⁷ AJÖM I, 411.

³⁸ AJÖM I, 412–413.

³⁹ *Arany János Összes Művei*, XIII, *Hivatali iratok I (1831–65)*, S. a. r. Dánielisz Endre, Törös László, Gergely Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966 (AJÖM XIII), 115.

zett *Panyó Panni* című, 1847-es szöveg,⁴⁰ melyben Gyulai Pál a *Szőke Panni* hatását vélte felfedezni.⁴¹ Arany és Petőfi levelezésében is található idézet a kérdéskörhöz. 1847. szeptember 9-én írja Petőfi: „Nem cselekszel bölcsesség nélkül, ha afféle balladákat írsz, mert azoknak nem csak szükében, hanem plane teljes hiányában vagyunk. Már én rég megpróbáltam volna, de tudj’ isten, nem igen érzek hozzá tehetséget magamban.”⁴²

Szó esik köztük ez idő tájt az elbeszélő költészetről is, s Arany többször írja, hogy nem érez magában elhivatottságot a lírához. A ballada, a románc és a legenda műfajában keletkezett és a Petőfivel való levelezés során szóba került szövegcsoporthoz Arany így együttesen építi be a kötetbe. *A tudós macskája* c. vers 1848. március 19-i változatában, az *Életképekben* még ez állt a cím alatt: „Érzékeny románc”, de a kötetből kihagyta az alcímet. *A méh boszúja* címét ezzel szemben éppen az 1856-os kötetben változtatta meg *A méh románca* alakra, s tördelte rövidebbre a verssorokat.

Az *Aranyaimhoz* című darabot, mint ismeretes, a *Toldinak* ítelt pályadíj alkalmából írta – arra az alkalomra, amelynek kapcsán a Petőfivel való levelezése is megkezdődött. A Petőfinek írt verses válaszlevelet azonban szándékosan hagyta ki az 1856-os kötetből. 1858-ban Petőfi kéziratának margójára jegyezte: „A Választ erre nem vettem föl 1856-ban kisebb költeményeim közé. Ki hitte volna nekem már *ekkor*, hogy kétszeri sikeres pályázat után nem dagadtam ki bőrből? hogy Petőfi barátságát oly nagyra tartom, mint e Válaszban ki van fejezve. Csúnya álszeméremnek mondanák, ami akkor, nagy meglepetésemben, valódi érzés volt. Aztán, szó ami szó, a rögtönzött »Válasz« nem is méltó a lelkes költeményhez.”⁴³

A vers elhagyásában szerepet játszhatott a nagykörösi tanárok politikai ellenőrzése, a *Honderűben* megjelent egykori paródiasorozat, Greguss Ágostnak a gúnyolódó megjegyzése a *Futár* című, Szarvason megjelent 1847-es füzetében: „Petőfi Sándor verset ír Arany Jánoshoz; mi következik ebből? Arany János visszaír Petőfi Sándornak.”⁴⁴ Nemcsak az óvatosság, az újabb gúnynak való kiszolgáltatás, hanem az időközben számos petőfieskedő epigon megjelenése is visszariaszthatta Aranyt attól, hogy a kötetben nyíltan beépítse a Petőfivel való kapcsolat dokumentumát. A legfontosabb érv mégis az a nagyon óvatos megfogalmazású költői öntudat lehetett, ami ebből és

⁴⁰ Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor művészi névhasználatáról*, Magyar Nyelv 2000/1, 74–81.

⁴¹ AJÖM I, 412.

⁴² AJÖM XV, 127.

⁴³ AJÖM I, 409.

⁴⁴ Uo.

a *Szőke Panni*hoz fűzött megjegyzésből kiolvasható. Miközben a kötetnek tematikusan a Petőfihez fűződő barátság történetét kellett tükröznie, poétikai szempontból éppen az önállóságot, az egyéni utat kellett hangsúlyoznia.

Anélkül, hogy a kötet minden egyes versét az eddigihez hasonló részletességgel megvizsgálánk, a narratívának már csak további, történeti, életrajzi és lélektani irányait jelezzük.

A kötet darabjait Arany csak néhány esetben dátumozza, s a feltüntetett, de a korábbi szövegváltozatban nem szereplő időpontra ezért fel kell figyelni. A legkorábbi verseket nem jelöli ily módon, a *Czakó sírján* cím alá azonban odairja: 1848. Hasonlóképpen áll a *Karácsony éjtszakán* cím alatt az 1849-es, majd a *Domokos napra* című vers alatt, a 208. oldalon 1851-es évszám. A három kiemelt év az időbeli ugrásra, a kihagyásra is erőteljesen utal, hiszen az 1848 és 1849 decembere között keletkezett forradalmi, politikai dalok, s több darab az 1850-es évek elejéről kimaradnak a gyűjteményből. A szelekcióra való utalás az elhagyott daraboknak nem a megtagadását, hanem éppen a felvállalását jelzik, s ily módon a kötet történeti, egyben életrajzi vonulatát erősítik meg.

Az évszámok a megformált történet egy-egy fejezetét is kijelölik. A *Karácsony éjtszakán* című vers az alatta szereplő 1849-es dátummal a szabadságharc végét közvetlenül követő események nyitányává válik. Ebben az alfejezetben sorakoznak a bujdosó, bizonytalan sorsú lantos és az öt hiányoló költőbarát témaköréhez tartozó szövegek: *A lantos*; *Névnapi gondolatok*; *Fiamnak*; *Dismal mocsárok tava*; *Évek, ti még jövőendő évek*; *Letésem a lantot*; *Háziuraság*; *Emléklapra*.

A Petőfi-történethez kapcsolódó kételyek, érzelmek lezárásának, megnyugtatójának a kötetben az *Emlények* című sorozat tekinthető a 2. kötet vége felé, a 218–222. oldalon. Az 1856-os kötet nem jelzi, a kritikai kiadásban azonban ott áll a dátum: a két első rész 1851-es, a harmadik pedig 1855. júniusi keltezésű, vagyis a kötet összeállítása idején keletkezett.⁴⁵ Olyan lírai darabok előzik meg a főként epikus műveket tartalmazó 2. kötetben, mint az *Enyhülés* és a *Vigasztaló*, amelyek a megbékélés, a kiengesztelődés lassú folyamatára utalnak. Közvetlenül követi az *Emlényeket* az *Árva fiú* című, ugyancsak 1855 októberében írt ballada, amely a Petőfiről szóló költemény szomszédságában s a *honvéd özvegye* című, a kötetből ugyan kihagyott, de most közvetetten mégis „elmondott” balladával való rokonság révén a Petőfi

⁴⁵ A megjelenés időpontja: 1856. május, de Heckenastnak már 1855 júliusában jelzi szándékát. Arany János Heckenast Gusztávnak szóló elvesztett levele, melynek tartalmát a válaszból ismerjük. Nagykőrös, 1855. júl. 21, AJÖM XVI, 592.

család tragédiájának végkifejleteként és lezárásaként olvasható. Az *Emlények* a kettős dátummal, az időben és térben megtett újabb narratív körrel bekerekezik a *Kisebb Költemények* önéletrajzi vonulatát. A halál bizonyossága az, amely a megbékélést végül megteremti, ugyanakkor a fizikai halálban való megnyugvás nyit meg egy új dimenziót, az emlékezés és a költészet terében állandósuló emberi, költői kapcsolat lehetőségét:

„Hallom suhogni könnyü lépteit
 És önfeledve ajkam szól: te itt?...
 S döbbenve ismerek fel rajzomon
 Egy-egy vonást, mit szellemujja von.
 »Övé! kiáltom, itt, ez itt övé:
 A szín erős, nem illik együvé.«” (*Emlények III*)

Különös jelentősége van az utolsó két sornak ez idézetben. Nem a „kettős könyvelésről”, behódolásról, megalázkodásról lenne szó, ahogyan Milbacher Róbert értelmezi,⁴⁶ hanem az aemulatiós helyzetnek, az ösztönző erejű versengésnek immár a kötetbe zárt Petőfi-életművel való esztétikai, poétikai, sőt mondhatni: misztikus szintű újjáélesztéséről.

Az 1850-es években Arany több olyan nagykompozíciót tervezett, mely kisebb darabokból állt volna össze. Az évtized közepén, 1855 körül kezdett foglalkozni a Hunyadi-balladakörrel, s ugyanebben az időben keletkezett a töredék a *Stanzák „Mátyás dalinnyepe” eposzi kísérletből*. A nagyszerkezet végül az 1856-os *Kisebb Költeményekben* valósult meg, mely így megkomponálva, ikonográfiai és ikonikus olvasatban sokrétű történeté formálódott.⁴⁷

A szövegkapcsolásos technikának itt csak a Petőfire vonatkozó szálát elemeztük, azonban kiterjeszthető a vizsgálódás más költők, hagyományok felé. A *Szőke Panniban* például a műfaji modellet Erdélyi János népdalgyűjteményéből veszi Arany, motivikusan pedig Czuczor Gergely *Egy falusi kisleány Pesten* című költeményéhez társul, melyről ekkortájt írja Szilágyi Istvánnak, hogy a négy éves Juliska szavalgatja fejből.⁴⁸ A *Katalin* című elbeszélő költeménynek maga Arany hangsúlyozta a byroni mintáját az Erdélyi Jánoshoz szóló levelében.⁴⁹ Ismeretes a balladák skót előképéről szóló nyilatkozata is Aranynak, csakhogy néhány közismert példát említsünk. De a Petőfi-életmű-

⁴⁶ Milbacher, 2001, 55.

⁴⁷ A kötet más lehetséges narratíváiról e tanulmány további, itt nem közölt fejezetei szólnak.

⁴⁸ AJÖM XV, 15.

⁴⁹ Nagykőrös, 1856. szept. 4., AJÖM XVI, 751–757.

vel való dialógus is továbbvihető az időben. Az 1870-es évek lírai korszaka, az *Őszikék* ciklus szintén hozzá kapcsolódóan keletkezhetett.⁵⁰ A hirtelen ellentétező, olykor szürrealista képzettársítások, hangnembváltások, epigrammaszerű zárások a *Felhők* ciklusra emlékeztetnek, s Arany mondja is Petőfi-nek 1847. augusztus 11-én: „Olly nagy kedvem volna »Felhők«et írni.”

DIALOGICAL CHARACTERISTICS OF THE POETRY OF JÁNOS ARANY

It is striking in the Arany philology how often one can detect – as inspirations behind the works – literary, even scholarly studies or poetic, imagery and composition techniques of a work, genre or text group,. This study endeavours to present transtextuality as a poetic technique – in earlier rhetoric, it could be paralleled to imitatio, aemulatio, allusio, etc. – which Arany used to consciously apply. The focus of this study is on the complex relationship between Arany and Petőfi. This subject matter, which has been so frequently discussed in literary history, helps to throw light upon Arany’s creating method. The story of how they found and befriended each other, the historical context of the war of independence and the vanishing of Petőfi, then the development of lyric poetry in the 1850s, and the Petőfi reception - which partly took the direction towards the Petőfi cult and partly towards epigonism - is expressed in Arany’s poetry not only thematically but is also reflected – due to the dialogical character of his poetry – on the poetical, genre, linguistic and versification levels of poetics, genre, linguistics and versification. The dual reference of Arany’s poetry becomes created: objective reality

Keywords: János Arany, Sándor Petőfi, history of 19th century lyric poetry, history of poetics, transtextuality, imitatio, aemulatio, dialogicity

⁵⁰ A *Őszikék* ciklus kérdéseivel szintén e tanulmány további fejezetei foglalkoznak.